

Bognár Bulcsu

A paraszti válság és a harmadik utas válaszok

*Erdei Ferenc, Illyés Gyula és Szabó Zoltán
a népi szociográfusok mozgalmában*

Az egyes nemzedékek társadalmi tapasztalatai sok tekintetben kijelölik az egyének társadalmi cselekvésének mozgásterét.¹ Különösképpen erős hatással rendelkeznek ezek a tapasztalatok, ha a mozgásteret és identitásokat meghatározó olyan „sorseseményekhez”² kapcsolódnak, mint amelyek a két világháború közötti időszakban a harmincas évek nemzedékét jellemezték. E generáció öneszmélésének tartalmait olyan megrázó erejű történelmi események jelölik ki, mint az első világháború, a több évszázados társadalmi rendet alapvetően megkérdőjelező 1918–1919-es forradalmak, a nemzet egységét jelentő történelmi Magyarország feldarabolása, az ellenforradalmi rendszer megszilárdulása, a konszolidáció nehézségei, majd a nagy gazdasági világválság. Ezek mind olyan események, amelyek nem csupán a generáció tagjainak identitását formálták, hanem sokszor létének elemi alapjait is kérdésessé tették, így az egymást követő eseményeknek bármely társadalmi állandóságot lehetetlenné tevő tartalmai óhatatlanul a fennálló társadalmi rend viszonylagosságát, időlegességét szocializálták e generáció tagjaiba.

Egy ilyen társadalmi környezet könnyen megteremtheti annak szándékát, hogy az ismétlődő újrakezdések után a fennálló renddel radikálisan szakítva, immár egy stabil társadalmi rendet hozzanak létre. Különösen erősíti e generáció tagjainak személyes felelősségét és rátermettségét az az élmény, hogy ennek a változásnak egyedül ők a letéteményesei.³ Ez a felfogás azokkal a lényegileg eltérő generációs sorseseményekkel kondicionálódik, amely megkülönbözteti e nemzedék tagjait az azt megelőzőkétől. Legfőképpen éppen az előttük lévő nemzedéktől, amely már egy kialakult, a maga módján sikeres társadalmi rend elfogadása után volt kénytelen szembesülni az első világháború és az azt követő forradalmak zűrzavarával.⁴ Mindez a fennálló társadalmi rend elfogadására, és minden forradalmiság nemzeti

¹ Mannheim 2000.

² Tengelyi 1998: 43.

³ Ezt a közös élményt Szabó Zoltán egy 1934-es írásában (Szabó Z. 1934) meg is fogalmazza, amikor a középosztály hagyományos ösztársadalmi felelősségének feladatát immár a fiatalságra, saját generációjának tagjaira helyezi.

⁴ Természetesen a széles értelemben vett társadalmi kontextus generációk identitását kijelölő jelentőségén túl más tényezők is befolyásolják az egyes nemzedékek világtérképét. Ezen belátást a két világháború közötti időszakra vonatkoztatva, a korábbi nemzeti kontextus és a külső hatások szerepéről lásd Romsics Gergely (Romsics 2007) munkáját.

tragédiaként történő elutasítására szocializálja őket; miközben a harmincas évek generációja számára az eltérő sorsesemények által éppen a radikalizmus és a forradalmiság képviselete teremtheti meg egy új, stabil társadalmi rend alapjait.⁵

A harmincas évek nemzedékének tagjait ez a generációs feszültség által is erősített önmagára ismerés hevíti, s e sajátos tudásszociológiai helyzet magyarázhatja az alapvető társadalmi változásokat megcélzó akaratot, illetve az ennek keresztülviteléhez mindenképpen szükséges, a korábbi időszakhoz képest erőteljes politikai állásfoglalást.⁶ Ez a társadalmilag kondicionált helyzet végletesen átpolitizálja az ekképpen korlátozott függetlenségűvé vált irodalmi és tudományos mezőt,⁷ s a szociográfia új keletű műfaját is az érdeklődés homlokterébe emeli.⁸ A szociográfia úgy válik irodalmi műfajjá, hogy a társadalmi viszonyok átfogó bírálatának és a politikai cselekvésprogramok képviseletének is helyet ad. A társadalmi kontextus jelöli ki azt is, hogy a szociográfia témája szinte kivétel nélkül a paraszti társadalom helyzete; egy olyan csoportnak a kérdéseivel foglalkozik, amely a radikális társadalmi változás alapját jelentheti, hiszen a munkás-ság Magyarországon történetileg amúgy sem különösebben jelentős igénye erre a szerepre az elvetélt forradalmak után teljesen marginális és a hivatalos politika által még inkább perifériára szorított politikai csoportosulások szintjén létezik. A több évszázados hagyomány és bizonyos mértékig a keresztény-nemzeti kurzus önértelmezése is egyaránt a parasztságot helyezi ennek a lehetséges megújulásnak a középpontjába. Egyúttal ez az az időszak, amikor tömegesebben jelennek meg az értelmiség soraiiban a parasztság képviselői, akik a nemzedéki sorsesemények túl a paraszti számkivetettség közvetlen megtapasztalói is. Ez ad újabb táptalajt a nemzedéki radikalizmusnak. Mivel ők származásuknál fogva is a paraszti sors hiteles ismerői, megjelenésük az értelmiségi mezőben a paraszti társadalom helyzetének tematizálására predesztinálja őket.

Főként ezek a társadalmi események állnak annak a részint szervezett,⁹ részint spontán módon, egy időben megjelenő szociografikus műveknek a háttérében, amelyek egy magát nyilvánosan megmutató nemzedék identitásának sarokkövei lesznek.¹⁰ A közös társadalmi tapasztalat jelöli ki, hogy ezek az írások – Erdei

⁵ A harmincas évek nemzedékének közös élményei által konstituált forradalmiság és generációs szembenállás jelenik meg a nemzedéki társ, József Attila (*Mindig jótanácsot sziszegnek...*) című versében is. (József 1980: 227.)

⁶ Feltehetően a fentiekkel függ össze az is, hogy a generáció tagjaira Szabó Dezső radikális politikai programja (Szabó D. 1991, 2003) többnyire elementáris hatást gyakorol.

⁷ A mezők szociológiai elemzéséről lásd részletesebben Pierre Bourdieu írásait: Bourdieu – Wacquant 1992, Bourdieu 2002.

⁸ A szociográfia által kiváltott visszhangról lásd Némédi 1984 és Borbándi 1983.

⁹ Szervezettnek annyiban tekinthető, amennyiben a társadalmi igény nyilvánvaló jeleire reagálva, az első jelentős szociográfia megjelenése után, Sárközi Györgyék elindítják a *Magyarország felfedezése* sorozatot, erre avatottnak gondolt szerzők felkérésével, az ország nagy területeinek bemutatásának szándékával.

¹⁰ A népi szociográfusok itt tárgyalt „hőskorszakáról”, illetve annak előzményeiről lásd Némédi 1985 és Borbándi 1983; illetve a résztvevők jóval későbbi, nagyon informatív visszaemlékezéseit (Huszár 2005).

Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Kovács Imre, Szabó Zoltán és Veres Péter munkái – azonnali társadalmi reformokat sürgetnek a leginkább a politikai kurzus által is a jövő letéteményesének tekintett parasztság gazdasági-társadalmi emancipálása érdekében. Mindannyian rámutatnak arra az ellentmondásra, amely a keresztény-nemzeti kurzusnak a magyarság jegyeit kifejező parasztság iránti elkötelezettsége és a parasztság társadalmi helyzete között feszül. A rendszer hivatalos ideológiája és a parasztság válsága közötti diszkrépancia tematizálása fontos eleme a népi szociográfusok megközelítésének. Ezek a munkák a tekintetben is megegyeznek, hogy mindegyik szerző a parasztság végletes elszakíttóságát érkező társadalom egyéb csoportjaitól, különösképpen pedig a közvéleményt formáló középosztálytól; ezért a szerzők egyfajta „altársadalmi” helyzettel írják le a parasztságnak a hierarchiában elfoglalt pozícióját. További közös jegy ezekben a munkákban a paraszti nyomorúság, kiszolgáltatottság bemutatása, amely egyaránt azt célozza, hogy a közvélemény végre hiteles képet kapjon e társadalmi csoport helyzetéről. A parasztság sokszor embertelen helyzetének bemutatása a közvélemény felrázása mellett a társadalmi reform iránti igények előmozdítását is szolgálja. Jelen írás a népi szociográfia három jeles tagjának Erdei Ferencnek, Illyés Gyulának és Szabó Zoltánnak a társadalomszemléletét és a paraszti válságra adandó harmadik utas megoldásait tárgyalja. A tanulmány az óvatosabb reformpolitikát folytató, mérsékelt Szabó Zoltán, Illyés Gyula és a nemzeti radikalizmust képviselő Erdei Ferenc felfogásának összehasonlításával igyekszik körbejárni a paraszti válságra adott válaszokat, s próbálja bemutatni azt, hogy a népi szociográfusok táborán belüli csoportképződéseket elsősorban mely tényezők alakították ki.

Noha az egyes szerzők között különbségek mutatkoznak azzal kapcsolatban, hogy mennyire tekinthető ez a kiszolgáltatott, maga is válságban lévő parasztság a társadalmi megújulás alapjának, és eltérések vannak a társadalmi átalakulás képviselőinek radikalizmusában is, abban azonban mindannyian megegyeznek, hogy a társadalmi felemelkedés csak a parasztság helyzetének átfogó rendezésével következhet be. A reformtörekvést a megújulás alapjának tekintett parasztság alacsony gyerekvállalásában (korabeli szóhasználattal az „egykezésben”) megmutató sorvadásának megakadályozása is motiválja. E kérdés tárgyalása a parasztságnak tulajdonított szerep miatt sohasem mentes a nemzethalál víziójától. Azonosság van a népi szociográfusok között abban is, hogy mindannyiukra jellemző az az ifjú lényeglátás, az addig elfedett társadalmi „bajok és bűnök” felfedezésének képessége, amely a korábbi generáció valóságértelmezéséből jórészt hiányzott, miként a parasztsággal való szolidaritás vállalása sem volt jellemző rájuk.

A társadalmi változás mértékének, irányának és a parasztság ebben betöltött szerepének megítélése tekintetében azonban már inkább az eltérések dominálnak. E véleménykülönbségek pedig a politikai állásfoglalásokban is megmutatkoznak. Miként erre már a korszak végén Erdei Ferenc *Reformkorszak epilógusa* című írásában rámutatott,¹¹ a parasztság helyzetének és a társadalmi reformnak

¹¹ Erdei 1941a.

az értelmezésében is fontos szerepet játszott az, hogy az egyes szerzők a parasztsághoz vagy a középosztály reformot akaró tagjaihoz tartoznak-e. Erdei egyfelől a saját osztályérdekeik által motivált cselekvést érzékel a középosztályi szerzők (mindenekelőtt Szabó Zoltán) óvatos reformtörekvéseiben, illetve abban, ahogy elfogadják a fennálló hatalom által kijelölt mozgásteret. Másfelől, a paraszti származású szerzők határozottabb radikalizmusában egy „altársadalmi” helyzetből következő erőteljesebb forradalmiságot lát. E tudásszociológiai helyzet – miként a népi szociográfusokhoz nem tartozó nemzedéki társ Németh László állásfoglalásában¹² is érzékelhető – nem magától értetődően jelöl ki értelmezési kereteket. Az eddigi elemzések kevésbé hangsúlyozták, hogy a szociográfia szerzőjének paraszti társadalom belüli származása szintén befolyásolja azt, hogy miként látja a parasztságra alapozott társadalmi reform lehetőségét.

Illyés Gyula korszakbeli szociografikus munkássága a nagy port kavart *Pusztulás* című írással kezdődik.¹³ Ez az útleírás először az irodalom berkeiben váltott ki éles vitát, amely azonban Braun Róbertnek mindjárt az elején való bekapcsolódásával¹⁴ a társadalomtudományos diskurzuson belül is megjelent, majd pedig a közélet egészére kiterjedt. Illyés az 1933-as zengőharkányi nyaralása idején írta e művét, amelyben az elsők között tematizálta a paraszti válság kérdését, ráirányította a figyelmet a baranyai egykézés, tágabban pedig a falu és a parasztság problémájára. A tanulmány körüli indulatos vita sokak szerint nem csupán a paraszti témájú szociográfikák előhírnöke, hanem egyúttal a külpolitikai események (Hitler hatalomra jutása) által is generált, újra fellángoló népi és urbánus vita kezdetét is jelenti. (A társadalmi különbségekből adódó eltérő nézőpontokat jól mutatják azok a kritikák, amelyek Illyés szélsőségesnek nehezen nevezhető munkáját érik.¹⁵) Az egyke probléma kapcsán ez az átpolitizált kontextus inkább az egymással vetekedő népi és urbánus értelmezési keretek érvényességét helyezi középpontba,¹⁶ s kevésbé az Illyés által felvetett társadalmi problémát.

¹² Németh 1992, 1999.

¹³ Illyés 1933a.

¹⁴ Braun 1934.

¹⁵ Ezek közé tartozik Braun Róbertnek a Huszár Tibor által is érthetetlenül indulatosnak tekintett (Huszár 2005: 104.) személyes reagálása (Braun 1934). Az utóbbi során Braun – Illyés visszaemlékezése szerint – az egykézés etnikai alapon való szemléletét elmebetegségnek minősíti. (Huszár 2005: 104.) Hasonlóképpen elutasítón foglalt állást Ignóus Pál, Zsolt Béla és Hatvány Lajos is. Illyés elmondása szerint ők, „ha lehet még elfogultabbak voltak, mint Braun. Az egyik fajvédőnek, a másik különítményesnek nevezett.” (Huszár 2005: 104.) Itt figyelemreméltó párhuzam mutatkozik az urbánusok állásfoglalásában: egy ugyanekkor folyó vitában Németh László azonos minősítést kap, amire Németh az *Egy különítményes vallomásai* című tanulmányával reagál. (Németh 1992: 568–574.)

¹⁶ Egy adalék a vitához: Illyés visszaemlékezése szerint (Huszár 2005: 104.) a *Nyugat* akkori szerkesztője, Gellért Oszkár nem is akarta közölni a *Pusztulást*, mondván, „mi közünk nekünk ehhez az egészhez”. Az írás végül Babits támogatásával jelenik meg, aki nem sokkal ezután, Fülep Lajos (Fülep [1929] 1984) és Illyés Gyula írását követően az *Elfogy a magyarság?* (Babits 1933) című cikkével maga is állást foglal az egyke-kérdésben.

A vitában alig esik szó arról, hogy Illyés az egykézést nem néplélektani, hanem alapvetően gazdasági okoknak tulajdonítja, és a magyarázatot az aránytalan birtokeloszlásban találja meg.¹⁷ A vitában nem tárgyalják hangsúlyosan azt sem, hogy Illyés átfogó földreformmal kívánta megszüntetni a jelenséget. Mindenesetre a munka fogadtatása,¹⁸ a nyilvános fórumokon és személyesen lefolytatott viták (Illyés értékelése szerint a süketek párbeszéde) egyaránt arról győzik meg a szerzőt, hogy feltétlenül szükség van egy olyan felvilágosító munkára, amely megismerteti a teljesen tájékozatlan városi közvéleménnyel a parasztság életkörülményeit, s egyúttal hangot ad e pusztuló népcsoporttal való szolidaritásnak is.¹⁹ Illyés szociografikus munkásságában fontos motívum a közvélemény felrázásának, a közönyből való kimozdításának szándéka, ugyanakkor az első pillanattól fogva keresi a politikai megoldást is. Ebbe az irányba mutat a Gömbössel történő kapcsolatkeresés, melynek már az első megbeszélésen körvonalazódó gyors kudarca²⁰ még inkább megerősíti őt abban a meggyőződésében, hogy a közvélemény felrázása nélkül nincs lehetőség a parasztság társadalmi emancipálására.

A *Puszták népének*²¹ gondolatmenete ehhez a közéleti kontextushoz és Illyésnek az irodalmi mezőben elfoglalt pozíciójához illeszkedik. Feltehetően ezzel magyarázható, hogy a mű célja elsősorban „egy népréteg lelkületének ábrázolása”.²² Illyés nem egy széles társadalmi tablót és aprólékosan végiggondolt reformtervet nyújtani akaró, szaktudósi kvalitásokat mutató szociográfiát készít. Az ábrázolás hitelességét épp ezért nem a társadalomtudományos felkészültség és az országos statisztikákra vonatkozó ismeretek, hanem a személyes tapasztalatok alapozzák meg.²³ Illyés paraszti ábrázolása arról a társadalmi csoportról szól, amelyet

¹⁷ „A magyarságot nem valami különös isteni átok, vagy sorsharag sújtja, ne menjünk ilyen megszire. A magyarságot egy rettenetesen igazságtalan földbirtok-megoszlás sújtja. E nép sorsa, legyünk csak tárgyilagosak és maradjunk a földön, nem bosszús istenek kezében van, hanem alig ezernyi nagybirtokos kezében.” (Illyés 1933b.)

¹⁸ Illyés 1933–1934-es munkáinak hatásáról lásd részletesebben Szabó A. 1997.

¹⁹ Illyés a *Pusztulás*-kötet vitájában, *A magyarság pusztulása* című cikkében a következőképpen fogalmaz: „Cikkem megjelenése után barátaim zokon vették azt a panaszomat, hogy Pest semmit sem tud az országról, semmi köze a magyar néphez. Valamennyit külön-külön megkérdeztem: mit tudsz te a magyar népről a magyar falvak szellemi és anyagi életéről? Semmit sem tudtak. Kiderült, hogy Páris lakosságát, de még Bretagne-ét, vagy Szicília-ét is jobban ismerték, mint a Pesttől alig ötven kilométerre kezdődő végtelen nagybirtokon élő magyarság életét. Ezen én nem csodálkoztam, mert tudom, hogy ezek közelébe jutni nehezebb vállalkozás, mint egy fölfedező utazás Közép-Afrikába. De elcsodálkoztam közönyükön, a város jellegzetesen városias szellemének is közönyén, amivel rapszodikus tudósításaimat hallgatták. [...] Nem is »tudat alá fojtott nacionalizmusomat«, hanem egyszerűen egy halálra kárhoztatott nép iránti rokonérzésem bántotta ez a nemtörődomség, e halálra ítélt nép fővárosának vállrándítása, amely megint csak arról győzött meg, hogy kisebb gondja is nagyobb a magyar nép sorsánál.” (Illyés 1933b.)

²⁰ A népi írók Gömbössel folytatott megbeszéléséről és az ekkor zajló politikai játszmákról lásd Illyés 1979-es visszaemlékezését. (Huszár 2005: 107–108.)

²¹ Illyés 1936.

²² Illyés 1936: 35.

²³ Ez a nézőpontbeli különbség már a *Pusztulás*-kötet kapcsán megmutatkozik a Braun Róberttel folytatott vitában megjelenő „úti impresszió” és „statisztikai impresszió” közötti különbségben. Ez abban csúcspodul ki, amikor Braun a vitában felhozott Hidas(d) község példája kapcsán

származása révén leginkább ismert: a dunántúli nagybirtokokon alkalmazott cselédek, summások életének bemutatására törekszik. Ennek a csoportnak a paraszti társadalmon belüli sajátos helyzete, különös alávetettsége határozza meg azt, hogy a szociográfiákban egyaránt jelenlévő parasztábrázolás és a parasztságra alapozott társadalmi reform a *Puszták népében* milyen hangsúllyal szerepelnek. Illyés ebben a munkában a dunántúli nagybirtok cselédszemélyzetének társadalmi státusából adódóan egyértelműen az előbbire helyezi a hangsúlyt: egy parasztságra alapozott nemzeti megújulási program keretében az évszázados történelmi előzmények által is meghatározott nyomorúság és alávetettség ábrázolását kell kiemelni.

Illyés személyes vallomása ennek az évszázadok során a társadalomból mindig kirekesztett csoportnak a viszontagságos történetét és jelenbeli kiszolgáltatottságát, állati sorát igyekszik bemutatni. A hevenyészett történeti tabló a pusztaiak mindig alávetett társadalmi helyzetét, az „egykori magyar rabszolgákra” rótt társadalmi szerep bemutatását szolgálja. Illyés értelmezésében a történeti korszakok változásai csak az alávetettség mértékének időszakos módosulásai, enyhülése, illetve erősödése által különböznek egymástól. Ez az évezredes történetiség alakítja ki e szolganépnek a társadalmi habitusát, amelyet legfőképpen az alázatosság, egyfajta szolgálalkúság, a pillanatnyi túlélés érdekében a fennálló társadalmi viszonyokkal való kiegyezés jellemez. A folyamatos felügyelet, a fizikai kényszerítés medrében folyó munka jelöli ki a napi tevékenységek körét éppúgy, mint az emberek egymás közötti érintkezésének szabályait. Ez szüli azt a merev hierarchikus rendet, amely a hatalomhoz fűződő viszonyban, illetve az egyes foglalkozáscsoportok között megjelenik. Az alávetettség és a mindenkori hatalomnak való kiszolgáltatottság határozza meg a világ dolgaihoz fűződő viszonyukat, legyen szó akár a kereszténység jegyeit egyáltalán nem mutató, inkább „valamiféle kínai bálványra” emlékeztető, transzcendenciához kapcsolódó elképzelésekről, akár a nemzethez mint valami ködös, távoli múlthoz kötődő, a saját élethelyzetben felfedezhetetlen büszkeségről. A mindennapos verésekkel vasfegyelemre szoktatott, ugyanakkor az önálló kezdeményezés lehetőségétől megfosztott, csupán a munkaerő másnapi újratermeléséhez elegendő étellel rendelkező, a betegségek orvoslásában babonás hiedelmeket valló uradalmi cselédség jelenti Illyés parasztábrázolásának fő szálát.

A „felsőtársadalom” vagy a nemzeti közösség távoli, megfoghatatlan viszonyrendszere helyett a túlélésért folytatott küzdelem jelöli ki a társadalom- és az önértelmezés alapjait, s határozza meg a rendi társadalomhoz és az azt követő kapitalizmushoz, a polgári társadalomhoz fűződő viszonyt is. Az előbbi egy viszonylagos biztonságot, sőt egyes esetekben (miként Illyésék családjának történetében is) az anyagi gyarapodás és a társadalmi felemelkedés lehetőségét rejt magában, míg az utóbbi (a 19. század közepének rövid konjunktúrájától eltekintve) a munkalehetőségek szűkülését, a bérek és leginkább a jövedelmek

a település etnikai összetételének tárgyalásakor, helyismeret híján azt hiszi, hogy annak 235 református lakosa magyar, holott az kivétel nélkül mind német. (Illyés 1933b.)

csökkenését. A polgári átalakulás tehát a kiszolgáltatottság növekedését eredményezi, egy olyan társadalmi alakulatként jelenik meg a pusztai cselédek számára, amely sem a megélhetés, sem pedig az önreprodukció alapjait, az iskolarendszerből fakadóan, valamint a művelődés lehetőségeinek szűkösége miatt pedig még a társadalmi integráció lehetőségét sem teremti meg. Noha érzékelhető egy szélesebb paraszti szolidaritás (hiszen a havi munkások, summások, aratók és falusi napszámosok nem számítanak idegennek), ám az Illyés által bemutatott uradalmi cselédség világa nem rejti magában a társadalmi megújulás lehetőségét. A társadalmi pozíció nemhogy a társadalmi reform, de a társadalmi perspektíva lehetőségét sem tartalmazza. A pusztaiaktól ezer fallal elválasztott birtokosok vagy a polgári társadalom egyéb csoportjai olyan társadalmi távolságban vannak, amely az egyfajta félkatonai közigazgatással zárt, elkülönülő tömbben tartott cselédség számára nem is érzékelhető.

Illyés társadalomábrázolása annyiban bővebb a paraszti kiszolgáltatottság bemutatásánál, amennyiben igyekszik rámutatni a paraszti válságért leginkább felelősségre vonható polgári társadalom kevésbé kifejtett voltára is. Ez a publicisztikákon ugyanakkor túl nem mutató értelmezés a valódi polgári forradalom elmaradását emeli ki, s a polgári berendezkedést meghatározó nemesi társadalom hiányosságaira utal. Illyés értelmezésében azonban a cselédség sorsáért legalább ennyire felelős az az ezer éves társadalomfejlődés, amely a vagyontalan, birtok nélküli parasztságot mindig a nemzeti perspektíván kívülre helyezte. Ez az osztott-felelősség koncepció ugyanakkor nem jelenti azt, hogy Illyés valami történelmi szükségszerűség elfogadását sugallná (miként ez a két világháború közötti közéleti diskurzusban gyakran felmerült), és azt sem, hogy ne fogalmazza meg reformtörekvéseket. Ennek ellenére a *Puszták népében* meglehetősen homályos, kevésbé kidolgozott reformjavaslatok körvonalazódnak; mindenekelőtt azt emeli ki, hogy az uradalmi cselédeket és az itt alkalmazott egyéb paraszti csoportokat érdekelté kellene tenni a termelésben.²⁴ Ennek mikéntje azonban csak Illyés más írásaiból (leginkább az 1934-es *Magyarok megmentése*²⁵ című munkájából), illetve a Márciusi Frontban való szerepvállalásából derül ki: a megoldást egy általános telepítéspolitikában, átfogó birtokreformban és a nagybirtok felosztásában látta.

Illyés *Pusztulás, A magyarság pusztulása és Puszták népe* című munkái tehát semmiképpen sem a parasztságra alapozott társadalmi reform programjával, s főképpen nem az általa középpontba állított paraszti csoportra épített társadalmi vízióval közelítenek a parasztkérdéshez. Ezek az írások elsősorban a paraszti kiszolgáltatottságot akarják ábrázolni; a középosztály tagjaiban élő romantikus felfogással szemben ennek a pusztuló csoportnak a hétköznapjait, kilátástalan helyzetét kívánják bemutatni. Mindebből következően Erdei felfogásával nem Illyés társadalomszemlélete mutat rokonságot, hanem a mindkettőjük által képviselt antiromantikus szemlélet, a paraszti kiszolgáltatottsággal való

²⁴ Illyés [1936] 1962: 147.

²⁵ Illyés 1934.

sorsközösség vállalása. Illyés jó érzékkel, magas irodalmi színvonalon azt végzi el, amire *Parasztok*²⁶ című munkájában – nyilvánvalóan leginkább éppen Illyés hatására és saját ifjúkori ambícióinak megfelelően – maga Erdei is kísérletet tett: a személyes vallomással hitelesen átélhetővé tenni a paraszti sorsot, egyúttal rámutatni arra, hogy ilyen körülmények között „parasztnek lenni immár nem lehet”. Míg Erdei próbálkozása, később a maga számára is nyilvánvalóvá vált, kudarcra végződött,²⁷ addig Illyés megrázó cselédsors-ábrázolása a műfaj legsikertelenebb alkotása; kétségtelen irodalmi értékein túl egyaránt elvégzi a figyelemfelkeltés, illetve a közvélemény felrázásának feladatát.

Illyés politikai állásfoglalása megfelel művei szellemiségének: cselekedeteiben az motiválja, hogy a kiszolgáltatott parasztság helyzetén javítson. Ehhez nem kapcsolódik olyan átfogó társadalompolitikai reformelképzelés, amely Szabó Dezsőt, Németh Lászlót vagy Erdei Ferencet²⁸ jellemzi. E politikai állásfoglalások inkább a paraszti kiszolgáltatottság érdekében tenni akarókkal jelentenek közösségvállalást, amely egyaránt megmutatkozik a Centrál kávéház törzsszabálának tagjaival – Erdei Ferencel, Féja Gézával, Kovács Imrével, Veres Péterrel és másokkal – való együttes fellépésben, illetve az 1945 és 1948 közötti politikai, majd azt követő közéleti szerepvállalásban. Míg Erdei céltudatosan ragaszkodva társadalompolitikai programjához, a reformot egyre nyilvánvalóbban a fennálló rend lerombolásával tartja kivitelezhetőnek, addig Illyés hajlandó együttműködni mindazokkal, akik a parasztság helyzetének javításában szövetségesnek tűnnek. Ez eredményezi Illyésnek Erdeinél jóval nagyobb hajlékonyságát a fennálló keresztény-nemzeti kurzus reformbarát prominenseivel való együttműködésben. A parasztság elsődleges érdekeit mindig szem előtt tartó szövetséges-keresés óvja meg őt ugyanakkor az olyan kompromisszumoktól, amelyek Erdeinél a mindenáron képviselni akart forradalmi tervei miatt,²⁹ különösen a második világháború után, vállalhatatlan együttműködésekhez vezetnek. Illyés alapvetően apolitikus habitusa miatt tud Erdeivel a Márciusi Front megalakításában politikai közösséget teremteni és az azt követő csatározásokban szolidaritást vállalni vele,³⁰ s ugyanez akadályozza meg abban is, hogy a kommunistákkal való szoros együttműködést Erdeivel szemben elfogadhassa.

²⁶ Erdei 1938.

²⁷ Erről részletesebben Bognár 2005c.

²⁸ Erdei 1939, 1940, 1942.

²⁹ 1979 januárjában, a két világháború közötti szellemi-politikai mozgalmakról szóló visszaemlékezésében Illyés Gyula, a közöttük lévő felfogásbeli különbséget érzékelve, Erdei magatartását az „amikor Dózsa György szociológus lesz”-metaforával (Huszár 2005: 109.) írja le; utalva arra, hogy Erdei társadalomértelmezését mindig egy nagyon erős, a társadalmat alapvetően átalakító akarat motiválta.

³⁰ Jellemző Illyésnek erre az elvi, de aktívan nem politizáló szolidaritására a *Mit kíván a nép?* programja körüli csatározásokban tanúsított magatartása. Amikor a többiek által elkészített, a *Válasz* 1938. májusi számában megjelentetett memorandummal szemben a bíróság törvényszéki vádat emelt, és a szerzőket perbe fogták, akkor azt utólag ő is aláírta, és ezért őt is elítélték. (Huszár 2005: 112.)

Noha a budapesti értelmiségi családból származó Szabó Zoltán tudásszociológiailag eltérő perspektívára lenne predesztinálva, problémaérzékenysége ennek ellenére sok párhuzamot mutat Illyésével. Szabó Zoltán szociografikus munkásságának első írásai és az országos hírnevet hozó, *A tardi helyzet* című munkája³¹ szintén a paraszti nyomorúság hiteles bemutatásával kívánja felrázni a közvéleményt. „Kell robbantani félelem nélkül azt a lelkiismeretlen nyugalmat, mely halálos veszedelmek fölött épül, mert halálos dermedtséget jelent. [...] A teremtő pánik munkálása a legjobb közérdek, talán az egyetlen mód arra, hogy a békés változást szolgáljuk.”³² Lényegében ugyanazok a gondolatok fogalmazódnak meg itt, mint amelyeket Illyés *Pusztulás*, és még inkább *A magyarság pusztulása* című munkájában programszerűen papírra vetett. A közvélemény lelkiismeretére apellálva igyekszik felhívni a figyelmet a nemzet alapvető társadalmi bázisát jelentő parasztság kiszolgáltatottságára, és Illyéshez hasonlóan, a nemzethalál vízióját is megfogalmazza. Ennek a felvilágosító munkának – Illyés felfogásával szintén egyezően – egyéb jelentőséget is tulajdonít: „fölvilágosítani a járatlanokat, hogy elváljanak a bűnösöktől. Igyekezni elválasztani azokat, akik a szociális változásoknak érdekből ellenségei, azoktól, akik ennek csupán tudatlanságból nem hívei.”³³ Illyés és Szabó Zoltán programjának tartalmi egyezései tehát azt jelzik, hogy perspektívájukat a szélesebb közéleti, politikai diskurzus erőteljesebben határozza meg, mint az a szociokulturális környezet, amely az elsődleges szocializációt elvégezte.³⁴

A megfogalmazottakból az a világos reformszándék is kiviláglik, amely a társadalmi változást a politikai rendszer határain belül képzei el. Ez a megközelítés hisz a felvilágosítás, a tanítás liberális elvében, amely majd rábíthatja a közvéleményt (és mindenekelőtt az ezt meghatározó uralkodói elitet) álláspontja megváltoztatására és egy aktív reformfolyamat támogatására. Ebben az álláspontban nem találjuk meg Szabó Dezső és Erdei Ferenc fennálló társadalmi renddel szembeni határozott elutasítását, akik a magyar felsőtársadalmat alapvetően képtelennek tartják bármiféle megújulására, társadalmi szerepének, pozíciójának újraértelmezésére. Szabó Dezső és Erdei Ferenc forradalmisága jól érzékelhető különbséget mutat Illyés Gyula, Szabó Zoltán (és sok tekintetben Németh László) kompromisszumkészebb megközelítésével szemben.³⁵ Illyésék

³¹ Szabó Z. 1936.

³² Szabó Z. 1936: 8.

³³ Szabó Z. 1936: 9.

³⁴ Természetesen Illyés Gyula és Szabó Zoltán nézőpontjának egybeesésével kapcsolatban más értelmezés is lehetséges. Egy Erdei által soha ki nem fejtett, de rá jellemző nézőpontból következő felfogást képviselve, a szerzők eltérő társadalmi származása ellenére a két különböző társadalmi csoport azonos világhértelmezését is meghatározónak tekinthetnénk. Hiszen Erdei megközelítésében a két világháború közötti úri középosztály ugyanarra a szolgálalkúségre, a fennálló társadalmi rend elfogadására szocializálja e társadalmi csoport tagjait, mint az uradalmi cselédség társadalmi helyzete.

³⁵ Szabó Zoltán ideológiai, szellemi pozícióját jól mutatja, hogy 1977. októberi, londoni visszaemlékezésében az őt alapvetően orientáló szellemi hatásként és magatartásként a két háború közötti elitből Illyés Gyulát és Németh Lászlót nevezi meg. (Erről részletesebben Huszár 2005: 135–154.)

a társadalmi reformnak meggyőzhető középosztály lelkiismeretére apellálnak,³⁶ míg Erdei az egész középosztályt Szabó Dezsős hevülettel a paraszti társadalomfejlődés ellenségének, nem pedig potenciális szövetségésének tekinti. Szabó Zoltán *A tardi helyzet* végén azzal érvel, hogy „szerencsétlen helyzetünkben, szerencsétlen tagolódású társadalmunkban a forradalom mindig nemzeti katasztrófával jelentett egyet”.³⁷ Erdei ugyanakkor Lenin iránti lelkesedésében osztja az *Állam és forradalom*nak azt a tételét, amely a polgári igazgatás elpusztítását a forradalom előzetes feltételének tekinti.

A forradalmiságtól való tartózkodás Szabó Zoltánék részéről ugyanakkor semmiképpen sem jelenti azt, hogy munkáikban a felelősség kérdése, különösen pedig a középosztály és az arisztokrácia felelőssége ne tematizálódna. A parasztság jelenbeli társadalmi helyzete Szabó szerint „végzetes mulasztások, bűnök és hibák”³⁸ következtében alakult ki. *A tardi helyzet*ben sokszor felemlített ütés, verés motívuma³⁹ egyértelműen a jelenbeli hatalmi tényezők szerepét emeli ki.⁴⁰ A paraszti társadalom válságának okát Szabó Zoltán a parasztságon kívüli társadalmi tényezőknek tulajdonítja, és a paraszti menekülés reménytelenségét, valamint az ebből keletkező „veszedelmet” a társadalom merev struktúráinak rugalmatlanságával magyarázza. Németh Lászlóhoz vagy akár Illyés Gyulához hasonlóan azonban ő sem vonja le azt a következtetést, hogy a parasztság társadalmi emancipálása csak forradalmi változás véghezvitelével, többek között a középosztály elsöprésével volna lehetséges. Ez az Erdeitől lényegileg különböző perspektíva a szociográfia jelentőségének eltérő értékelését is magával hozza. Illyésék számára a szociográfia elsődleges szerepe, hogy a közvéleményt hitelesen tájékoztassa a parasztság problémáiról és a megoldások irányába mozgósítsa azt: „Nem ismerni a helyzetet: ma a nemzet és a magyarság elleni legnagyobb bűnök egyike és ebben a bűnben mindnyájan részesek vagyunk”.⁴¹ Erdei számára ugyanakkor a szociográfia egy, a parasztságra alapozott társadalomfejlődés melletti érvelést jelent.⁴² Míg a népi szociográfiákban Erdei a parasztságon alapuló nemzeti radikális politika társadalmi változást szorgalmazó programjának a széles nyilvánosság előtti kifejtését, addig Illyésék, Szabó Zoltánék egy széles, de a rendszeren belül maradó reformfolyamat elindításának lehetőségét látják.⁴³

³⁶ Némedi Dénes (Némedi 1983) emeli ki azt, hogy Szabó Zoltán érvelésében különösen erősen érvényesít morális szempontokat.

³⁷ Szabó Z. 1936: 218.

³⁸ Szabó Z. 1936: 13.

³⁹ Szabó Z. 1936: 13, 202, 213.

⁴⁰ A népi szociográfia irodalmában a másik gyakori kép a Németh László huszas évekbeli publicisztikájában is megjelenő betegség-metaphora. (Erről részletesebben Saád 1997.) Ebből a metaforából a népiek számára magától értetődően következik, hogy a parasztság és a társadalom orvosainak szerepét az ifjú szociográfusok hivatottak betölteni.

⁴¹ Szabó Z. 1936: 218.

⁴² Erdei 1939, 1941b, 1942.

⁴³ Ez a helyzetértelmezés Erdeinek a népi szociográfia mozgalmához fűződő viszonyában és az azt követő időszak cselekvési stratégiájában is megmutatkozik. Amikor 1938-ra kiderül, hogy ez a mozgalom a kívánt mozgósító szerepét már nem képes betölteni, és a politikai mozgósítás

A tardi helyzet tematikusan is kapcsolódik Illyés munkáihoz, amennyiben a hegyvidék és az Alföld határán fekvő matyó falu leírásakor az Illyés által is ábrázolt két paraszti csoport sorsát mutatja be. A Coburg-hitbizomány szomszédságában, kicsiny határral rendelkező, zömében pár holdas paraszti birtokon gazdálkodók számára két munkavállalási lehetőség van: vagy gazdasági cselédséget vállalnak a nagybirtokon, vagy az Illyés által is leírt dunántúli latifundiumok egyikére szegődnek el summásnak. Szabó Zoltán a két csoport ábrázolásában rámutat a mindkét alternatívával együtt járó kiszolgáltatottságra, nyomorúságra, amelyet a Nagyatádi-féle földreform pár holdas birtokrendezése sem volt képes enyhíteni. A paraszti világ társadalmi tablója olyan szociografikus kvalitásokat is megcsillant, amelyekkel a korszakban egyedül Erdei rendelkezett. Részben Erdei korai munkáinak hatására⁴⁴ Szabó Zoltán is képes arra, hogy egy kistelepülés társadalmi viszonyainak leírásában az egész vizsgált társadalmi csoportot és az egyéb társadalmi csoportoknak a parasztsághoz fűződő viszonyát egyaránt ábrázolni tudja. Színvonalában már-már Erdei makói monográfiáit⁴⁵ idéző módon képes a parasztság jellemző jegyeinek megragadása mellett a parasztságnak a polgári társadalomhoz való illeszkedését, „polgáriasodása” jellemzőit a felszínre hozni.

A cizellált társadalmi rajzot Szabó Zoltán egy nem különösebben kidolgozott módszertani eljárással éri el, a már tárgyalt mozgósíthatóság érdekében lemond a település teljes szociológiai elemzéséről.⁴⁶ „[A]z élmény után választás nem volt: a kutatót alá kellett rendelnem az embernek, a szociológiát a helyzetnek. A diagnózis lett a cél, a kutatás csak eszköz.”⁴⁷ E módszertanilag problematikus alapkoncepció ellenére Szabó Zoltán ebben a munkájában, Erdei mellett, a két háború közötti paraszti társadalom legdifferenciáltabb szociografikus leírását adja, ami a későbbi, s már egy nagyobb tájegységről értekező *Cifra nyomorúság* című írását is jellemzi.⁴⁸ *A tardi helyzet*ben a termelés által meghatározott életmód széles körű bemutatása során kitér az étkezés, a viselet, a szexualitás, illetve az erkölcs kérdéseire is. A feszített, megfelelő táplálkozást nélkülöző munka és az egészségtelen lakhatási viszonyok halálozási statisztikákban megmutatkozó hatását egyaránt tárgyalja. A társadalmi viszonyrendszer változásába ágyazva írja le a parasztságnak a politikához fűződő viszonyát: azt a kisgazda ellenzéki séget, amelyet az úri renddel való szembenállás jellemez. Nem feledkezik meg

(Márciusi Front, Magyar Parasztpárt) sem ért célt, akkor a meggyőzést tudományosabb igényű munkákkal (Erdei 1941a, 1941b, 1942) kívánja elérni. Ez a Hajnal István hatásával jellemezhető korszak egybeesik a Horthy-rendszer pillanatnyi megerősödésével, időszakosan sikeresnek tűnő stabilizálódásával. Amikor azonban a rendszer katonai és politikai csődjére sor kerül, Erdei újabb fordulatral, de a mozgósítás elképzeléséhez konzekvensen, újra a politikai szerepvállalás mellett dönt.

⁴⁴ Szabó Zoltán *A tardi helyzet*ben a paraszti világ jellegzetességeinek számbavételekor egyetértőleg idézi Erdei megállapításait. (Szabó Z. 1936: 168–169.)

⁴⁵ Erdei 1932, 1934, 1935a, 1935b, 1936.

⁴⁶ „A kötelesség egy volt: minél mélyebben nyúlni ujjaimmal a sebekbe, hogy a sebekből ismerhessem meg a szerszámokat, amikkel ütötték őket.” (Szabó Z. 1936: 13.)

⁴⁷ Szabó Z. 1936: 13.

⁴⁸ Szabó Z. 1937.

a háborúnak mint sorseseeménynek a paraszti mentalitásra gyakorolt döntő hatásáról sem. A régi paraszti szemlélet, a polgárság és a „felsőtársadalom” egésze iránti eredendő tisztelet fokozatos eltűnését is taglalja; s kitér az eltérő nemzedéki élmények mentalitást formáló jelentőségére is. Munkájában ugyanakkor a nem paraszti csoportokat éppúgy vizsgálat tárgyává teszi, mint a parasztságnak a nagybirtokhoz, a bankokhoz és mindenekelőtt a helyi közigazgatáshoz, illetve a falusi intelligenciához, vagy éppen a városi kultúrához és a polgárosodáshoz fűződő viszonyát. Erdeihez hasonlóan rámutat a falusi értelmiség idegen magatartására, kárhoztatja a régi paraszti világot látszatszerűen fenntartani akaró népművészetet, és rámutat a paraszti mentalitás lényegesen új jegyeire is.⁴⁹

A munka legnagyobb erénye azonban mindemellett az, hogy Szabó Zoltán sok összefüggés egymáshoz illeszkedő ábrázolásával hitelesen rajzolja meg a hagyományos paraszti társadalom megfordíthatatlan felbomlását. Leírja többek között a sok tagban lévő paraszti kisbirtokok megmunkálásának nehézségeit, az egy-két holdas paraszti földbirtokosok eladósodását, a földről való kényszerű lemondást, a távoli birtokokon vállalt munka helyi társadalmat szétmállasztó következményeit, a nagybirtokon végzett munka fizikai erőt felemésztő hatását, az ebből következő menekülést az effajta megélhetési formától, a paraszti teljességre törekvő termelést felváltó bérmunkás magatartás kialakulását, valamint azt az alapvető elvagyódást a városi, mindenekelőtt a budapesti létforma irányába, amely a helyi paraszti társadalmak többségében megfigyelhető. „A parasztközösség felbomlott és [...] a tardi parasztság már nem hiszi, hogy a parasztágon és a földművelésen belül elérheti sorsának jobbra fordulását.”⁵⁰ A parasztromantikus ábrázolásokkal ellentétben Szabó Zoltán rámutat arra, hogy a falu elvesztette régi organikus szemléletét, és mivel nem kapott helyette mást, válságos, világos irányok nélküli viszonyok között létezik. „A régi rend helyébe nem új rend, hanem vonzások és taszítások szövevénye jött”,⁵¹ amely egy olyan átmeneti társadalmat hozott létre, ahol mindenki a kitörés, a társadalmi emelkedés lehetőségeit keresi. Mivel megszűnt a kollektivitás rendet, pozíciót és perspektívát kijelölő tartalma, a mobilitás egyéni stratégiákban manifesztálódik, melyek közös eleme, hogy a falu vagy legalábbis a paraszti társadalom elhagyását célozza meg. Szabó Zoltán szerint ebben a szándékban egyetlen kollektív felismerés érhető tetten: a tardi parasztság rájött arra, hogy a „paraszt Magyarországon nem érhet el semmit, csak akkor, ha feladja parasztságát”.⁵² Mint láttuk, ennek a mobilitási szándéknak az irányát ilyen módon a városi társadalom vonzása határozza meg. Ennek oka azonban a fennálló társadalmi rend által kijelölt mobilitási stratégiákban keresendő.

Szabó Zoltán a tardi parasztság menekülő magatartásában a proletarizálódás, vagy legjobb esetben is a kispolgárosodás lehetőségét érzékeli. Meglehetősen gyengének látja az egykori közösség jelenbeli szolidaritásának az erejét, hiszen

⁴⁹ Szabó Z. 1936: 116.

⁵⁰ Szabó Z. 1936: 213.

⁵¹ Szabó Z. 1936: 165–166.

⁵² Szabó Z. 1936: 165–166.

az csak a helyi közigazgatással szembeni egységes ellenérzésben mutatkozik meg. Jóval erősebbnek tekinti azt a mentalitást, amelyet nem az ellenállás szelleme, hanem az évszázados kiszolgáltatottság, alávetettség következményei határoznak meg: „a tardi parasztember rájött, hogy visszaütni nem tud, tehát azok közé akar tartozni, akik ütik.”⁵³ A paraszti társadalom lassú, de annál biztosabb felszámolódását az úri rendhez való illeszkedés jelzi, az egyéni mobilitás, a paraszti közösséget elhagyni akaró felemelkedés vágya hatja át őket. Ezt indukálja és részben ennek lesz a következménye a paraszti erkölcsök végletes fellazulása (például a nadrágos ember szeretőjének megbecsülése, a felemelkedett fiú paraszt apjával szembeni gögös, de mindenki számára elfogadott, természetesnek tartott magatartása) és a városi tömegkultúra aljának (a talmi slágereknek, a „sárga könyveknek”, a micisapkának és sárga cipőnek) a paraszti kultúrát kiszorító hatása. Noha a kortársak e jelenségek értelmezésében hajlamosak voltak moralizálni, Szabó Zoltán világossá teszi, hogy ebben a válságban a parasztság realitásokkal számoló magatartása mutatkozik meg, amelyet nem ennek a társadalmi rétegnek a szándékai,⁵⁴ hanem a kijelölt társadalmi mozgástér határoz meg: „a tardi társadalom tulajdonképpen nem csinál egyebet, mint válaszol a tardi helyzetre”.⁵⁵ „A tardiak számára világossá vált, hogy nálunk a parasztságon senki sem akar, vagy ma még senki sem tud segíteni és egyszerű a következtetés: akkor el a parasztságtól.”⁵⁶

A műben érzékelhető Szabó Zoltánnak az értékvesztés feletti szomorúsága, de a hagyományos paraszti kultúra és társadalom felszámolódását a szerző visszafordíthatatlan folyamatnak tartja. Figyelemfelhívása egyúttal alapvető társadalmi reformok elindítását is célozza. Ezek a reformelképzelések lényegében a parasztság társadalmi emancipálását, a nemzeti társadalomból kiszorított voltának feloldását kívánják elérni; olyan polgárosodás elősegítését, amely a polgári, nemzeti társadalom egyenrangú tagjává tenné a parasztságot. Szabó Zoltán egész szociográfiai munkássága és közéleti, politikai állásfoglalása ezen elvek mentén szerveződik. Ez magyarázza azt, hogy amikor a hatalom részéről készséget érzékel a társadalmi reform elindítására, a parasztság társadalom alatti szerepének felszámolására, akkor hajlandó részt venni ezekben a kezdeményezésekben. 1938 tavaszán az akkori belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc személyes felkérésére elvállalja a Bihar vármegye főispánja mellett, de attól függetlenül betöltendő szociális tanácsadói megbízatást. Az a reformokban is résztvevő magatartás jellemzi tehát, amely Németh László vagy Illyés Gyula közéleti szerepvállalásaira a két világháború közötti időszakban szintén elmondható. Hasonlóságot fedezhetünk fel közöttük a tekintetben is, hogy amikor ezek a reformszándékok kudarcba

⁵³ Szabó Z. 1936: 202.

⁵⁴ Szabó Zoltán szól a parasztság önfeladása előtti, több évszázados sikertelen emancipatorikus erőfeszítéseiről és jelenlegi helyzetértelmezéséről is: „Egy öregebb tardi egy este megjegyezte: »Sokat gondolkozok azon, hogy a szabadságért harcoltunk és a szabadság sohase lett meg.« Ma a tardi parasztság, úgy látszik, földalta ezt a harcot és más utakat keres.” (Szabó Z. 1936: 216.)

⁵⁵ Szabó Z. 1936: 216.

⁵⁶ Szabó Z. 1936: 215.

fulladnak, mindannyian visszatérnek a független ellenzéki pozíciójába. Ezt teszi Szabó Zoltán is, amikor a belügyminiszter reformkezdeményezésével szemben álló helyi hatalmasságok ellehetetlenítik bihari munkáját, azonnal lemond és az egyre fokozódó német veszéllyel szembeni szellemi ellenállást igyekszik képviselni a *Magyar Nemzet Szellemi Honvédelem* rovatában, majd a *Szellemi Honvédelem Naptárával*,⁵⁷ illetve a *Magyarok könyvtárában* megjelenő *Két pogány közt*⁵⁸ című munkájával.

Szabó Zoltán reformszándéka a forradalom elkerülésével kíván alapvető társadalmi változásokat. A belső átalakulásra, megújulásra, a Németh László-i belső forradalomra⁵⁹ helyezi a hangsúlyt, melynek hiányát tekinti a társadalmi változás elmaradása legfőbb okának. Ahogy későbbi visszaemlékezésében megfogalmazza: „A Trianon után uralkodó lözungal szemben, hogy vissza kell álmodnunk, amit elveszítettünk, nem tudtuk meggyőző programmá fogalmazni az antitezist, hogy belülről kell visszanyernünk, amit elveszítettünk.”⁶⁰ Ehhez a felfogáshoz társul egy olyan – Németh Lászlónál is fellelhető⁶¹ – organikus szemlélet, amely a társadalmi változást a helyi adottságok figyelembevételével, és mindenképpen a középosztály vezetésével képzei el. Ezek azok a tényezők, amelyek alapvető értelmezési különbségeket jelölnek ki Erdei Ferenc és Szabó Zoltán felfogásában. Noha a népi szociográfusok meglehetősen heterogén csoportján belül az említett két szerző szociográfusi, szociológusi kvalitásai révén a többiek közül kiemelkedő, hasonlóan magas színvonalat képvisel, és noha a parasztságról szóló antiromantikus felfogásuk is párhuzamokat mutat, végső következtetések által mégis a népi szociográfusok két, nehezen összebékíthető irányát jelölik ki. Ezen az sem változtat, hogy mindketten világosan látják a hagyományos paraszti társadalom felszámolódásának okait, annak következményeit, és mindketten a polgárosodás elkerülhetetlensége mellett foglalnak állást.

Az azonos helyzetértelmezésből azonban részint az általuk vizsgált paraszti közösségben rejlő lehetőségek, részint a kétségtelenül meghatározó jelentőségű tudásszociológiai helyzetükből fakadóan, eltérő következtetéseket vonnak le. Szabó Zoltán a parasztság állapotának felmérése során arra a következtetésre jut, hogy a Szabó Dezső-i állítás,⁶² amely a parasztságot a nemzeti megújulás letéteményesének tekinti, a helyzet reális ismeretében a továbbiakban nem képviselhető. A parasztság helyzete alapján az alapvető feladat és kötelesség immár ennek a csoportnak a polgári társadalomba történő integrálása. Szabó Zoltán a helyzetértékelés után egy olyan polgárosodási utat jelöl ki a parasztság számára, amely – lévén a társadalmi változások kívülről, a parasztság saját belső fejlődési logikájától idegen módon jöttek létre – a meglévő polgári szerkezetbe való

⁵⁷ Erről részletesebben Borbándi 1983: 329–331.

⁵⁸ Szabó Z. 1939.

⁵⁹ Németh 1992, 1999.

⁶⁰ Huszár 2005: 137.

⁶¹ Németh 1992: 549–554, 575–596, 645–667; Németh 1999: 2014–2116.

⁶² Szabó D. 1991: 118–148, 167–206; Szabó D. 2003: 377–383.

minél sikeresebb integrációját célozza meg. Ez magától értetődően egyet jelent a Szabó Dezső-féle, a nemzeti jegyek esszenciális képviselőjének tartott parasztság, paraszti kultúra felmorzsolódásával vagy legalábbis alapvető átalakulásával. A Szabó Zoltán-i szerepértelmezés szerint a reformer elsődleges feladata ennek a proletarizálódásnak, kispolgárosodásnak minél sikeresebb, a parasztság emancipatorikus törekvéseit is kifejező véghezvitelének a támogatása.

Erdei Ferenc, a Szabó Zoltánnal lényegileg osztozó helyzetértelmezése ellenére, soha sem volt képes feladni az általa is képviselt Szabó Dezső-i alapézist. Noha világosan látta a parasztság válságos állapotát,⁶³ ebből számára nem következett a parasztságra alapozott, nemzeti, radikális társadalmi változás lehetetlensége. A válságot nem a parasztság belső fejlődése következményének, hanem az évszázados idegen, és a magyarság lényegi jegyeitől ugyancsak idegennek tekintett „felsőtársadalmi” elnyomás eredményének tartotta,⁶⁴ Erdei számára tehát a parasztság válságának érzékelése nem az eredeti társadalompolitikai program feladását, hanem a „felsőtársadalom” elmozdításának szükségességét jelentette. Erdei szerint ennek az idegennek tekintett⁶⁵ „felsőtársadalom”-nak az általa némileg kedvezőbben megítélt munkásság kivételével minden társadalmi csoport része volt, így számára az is magától értetődő, hogy a középosztály elsöprése az alapvető társadalmi változás egyik feltétele. Erdei tehát a népi szociográfusoknak azt a Szabó Dezső-i indíttatású ágát képviseli, amely egy parasztforradalomban látja a társadalmi változás feltételét, míg Szabó Zoltán egy, a parasztságot is integráló polgári demokratikus átalakulás mellett teszi le a voksát. Szabó Zoltán ebből következően – Németh Lászlóhoz hasonlóan – egy ilyen parasztforradalomnak a lehetetlenségét, másrészt a belső átalakulás nélküli forradalmiságban az organikus társadalomfejlődés újabb kényszerű kisiklását látja. Ez a nézetkülönbség rejlik amögött, hogy a helyzet értékelésében azonos jegyeket mutató két szerző döntően másképp látja a jövő politikáját. Ez az oka annak is, hogy Erdei nem csupán elutasít minden, a fennálló keresztény-nemzeti kurzussal köttetendő kompromisszumot, a reformok érdekében történő együttműködést, hanem nyilvánvaló ellenérzéssel viseltet azon harcostársak (Németh László, Illyés Gyula, Szabó Zoltán) irányában is, akik ugyan nem a kurzus politikáját képviselik, de elveik konzekvens képvisellete mellett a reformok érdekében készek a hatalommal való együttműködésre.

⁶³ Nem csupán az 1945 utáni történetírásban, hanem a népi szociográfusok önértelmezésében, sőt Németh László felfogásában is úgy jelenik meg, hogy a magyar parasztság válságos állapotára a népi szociográfusok mozgalma mutatott rá; ezzel felülírva Szabó Dezső úgymond „paraszttromantikus” felfogását. Ez a szociográfusok részéről érthető önértelmezés azonban jórészt elsiklik Szabó Dezső azon munkái felett, amelyek a „felsőtársadalmi” elnyomás, idegen hatások miatti paraszti válságra mutatnak rá. Jellemző, hogy a paraszttromantikára való hivatkozás állandó szépirodalmi tárgya, *Az elsodort falu* (Szabó D. 1989) című munkája is kevésbé rajzolt idilli képet a paraszti társadalom viszonyairól. Mindezzel együtt kétségtelen, hogy a népi szociográfusok lényegileg elmélyítették a paraszti válság ábrázolását.

⁶⁴ Erdei 1937, 1939, 1941b.

⁶⁵ Erdei 1943, 1976.

A jövőben követendő politika eltérő megítélése azzal is összefügg, hogy Szabó Zoltán *A tardi helyzetben* és a *Cifra nyomorúságban* bemutatott paraszti világot az egész ország parasztságára nézve érvényesnek gondolja. Mindenütt a parasztsághoz képest külső erők által elindított társadalmi változást, polgárosodást, kapitalizálódást érzékel, amelybe a parasztság társadalmi kondíciói miatt kevésbé tudott bekapcsolódni, az átalakulásnak tehát inkább vesztese, semmint potenciális élcsapata. Erdei Ferenc számára ezzel szemben a Szabó Zoltán által leírt paraszti magatartás, a parasztság válságának egyik jellemző szimptomájaként, a társadalmi változásra a paraszti életforma feladásával reagáló, egyik lehetséges cselekvéstípusként jelenik meg. *Parasztok*⁶⁶ című összefoglaló írásában (feltehetően elsősorban Szabó Zoltán szociográfiai munkáinak hatására) ez áll a „menekülőök” csoportja által képviselt viselkedés háttérében, ami azonban – Erdei értelmezésében – nem jellemzi a paraszti társadalom egészét. Szabó Zoltán felfogásával szemben ő lát egy ettől lényegesen eltérő paraszti fejlődést is. Erdei a paraszti társadalomfejlődés speciális, de álláspontja szerint a magyarság lényegét kifejező változatában, az alföldi tanyás mezővárosi társadalomfejlődésben olyan polgárosodási folyamatot érzékel, amelyben a parasztság belső fejlődése által képes polgárosuló tendenciákat mutatni. Az Erdei-féle, parasztságra alapozott, nemzeti, radikális politikai programnak az alapját ez a parasztság saját önfejlődése nyomán létrejövő, a nyugati és keleti (ezáltal magától értetődően a kettő korcs vegyületének tekintett „felsőtársadalmi”) polgárosodást meghaladni képes parasztpolgárosodás képezheti. Ez az oka annak, hogy míg Szabó Zoltánék eleve szkeptikusak a parasztság vezetésével végbemenő társadalmi reformmal szemben, addig Erdei e koncepció, illetve társadalomértelmezés jegyében konzekvensen képviseli a parasztforradalmárságot. Felfogásához illeszkedően úgy véli, a kívánatosnak tekintett magyar társadalomfejlődés lényegét minden olyan törekvés veszélyezteti, amely a parasztságot a társadalmi változtatás középpontjából kizozdítaná.

Többször elemeztem már,⁶⁷ hogy Erdeinek e heroikus programja, amely a magyar társadalomfejlődést az alföldi tanyás mezővárosok kétlaki termelést folytató paraszti társadalmasulása alapján kívánja évezredek zsákutcák sorozata után az egyedüli helyes útra vinni, súlyos önámításokkal terhelt. Talán elég itt arra utalnunk, hogy a Dél-Alföld egyes településein megfigyelt társadalomfejlődés nem mutatott kontinuitást a nomád kettős szállásrendszerrel (ez volt Erdei fő érve e társadalomfejlődés archaikus, a magyarság lényegét kifejező jegyei mellett), gazdasági eredményei mindig is elmaradtak a dunántúli parasztgazdaságokéitól, a társadalmi szervezet meglehetősen ridegséggel jellemezhető, és legfőképpen a gazdasági fejlődés már meghaladta ezt e kétlaki termelést.⁶⁸ Az Erdei parasztforradalmának alapjául szolgáló társadalmasulás tehát – miként erre

⁶⁶ Erdei 1938.

⁶⁷ Bognár 2005a, 2005b, 2005d, 2006.

⁶⁸ Bognár 2005e.

Némedi Dénes elemzése is rámutat⁶⁹ – inkább az Erdei által belelátott jegyek, mintsem az empirikus megvalósulás okán hivatott erre a nemzetmentő szerepre.

Szabó Zoltán és Erdei Ferenc eltérő helyzetértelmezésének a háttérében a társadalmi realitásokkal való számvetés eltérő képessége húzódik meg. A paraszti elnyomottság személyes sorsként megélt hatása, és az ezt kifejező Szabó Dezső-i politikai program által kondicionált Erdei „parasztforradalmat minden áron”-elvé felülírja a szociológus társadalmi realitásokat is szem előtt tartó, differenciált szemléletét. Míg Szabó Zoltán talán Erdeinél kisebb tehetséggel, de vágyai és a társadalomértelmezés realitásai között éles különbséget tenni tudóan, elkerüli a „Dózsa György-i szociologizálás”⁷⁰ csapdahelyzetét, addig az ebbe a helyzetbe beszoruló Erdei számára mind társadalomelméleti víziója, mind 1945 utáni politikai szerepvállalása vonatkozásában csak az „igazsághoz keresztül hazudni magunkat” pozíciója marad.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Babits Mihály 1933: Elfogy a magyarság? *Nyugat* 26. 19. 269–271.
- Bognár Bulcsu 2005a: Egy parasztpolitikus szociológiája. Erdei Ferenc szociográfiáinak társadalomszemlélete (1931–1938). *Valóság* 48. 1. 48–73.
- Bognár Bulcsu 2005b: A parasztpolgárosodás dilemmái. Erdei Ferenc szociográfiáinak társadalomszemlélete (1939–41). *Valóság* 48. 3. 42–63.
- Bognár Bulcsu 2005c: Egy szintézis kísérlete. Erdei Ferenc *Parasztok* című művének társadalomszemléletéről. *Társadalomkutatás* 23. 1. 171–192.
- Bognár Bulcsu 2005d: Tudomány és politika vonzásában. Erdei Ferenc szociográfiáinak társadalomszemlélete (1942–44). *Valóság* 48. 7. 53–77.
- Bognár Bulcsu 2005e: A harmadik út és a mezővárosi társadalomfejlődés. Erdei Ferenc városszociológiai összegzéséről. *Szociológiai Szemle* 15. 2. 40–56.
- Bognár Bulcsu 2006: Életmű a tanyás mezővárosi társadalmasodás ígézetében. Erdei Ferenc társadalomszerkezeti elemzéseinek sajátosságairól. *Társadalomkutatás* 24. 3. 432–448.
- Borbándi Gyula 1983: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Püski Kiadó, New York.
- Bourdieu, Pierre – Wacquant, Loic 1992: *An invitation to reflexive sociology*. Chicago University Press, Chicago – London.
- Bourdieu, Pierre 2002: *A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Braun Róbert 1934: Magyar nemzetiségi statisztika. *Századunk* 9. 2.
- Erdi Ferenc 1932: A makói tanyarendszer. *Népünk és Nyelvünk* 4. 4–6. füzet: 81–91; 7–10. füzet: 140–148; 11–12. füzet: 193–198.

⁶⁹ Némedi 1985.

⁷⁰ Erről lásd e tanulmány 29. lábjegyzetét.

- Erdei Ferenc 1934: *A makói parasztság társadalomrajza*. Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó, Makó.
- Erdei Ferenc 1935a: Területi csoportok egy mezőváros társadalmában. Adalékok Makó társadalomrajzához. *Népünk és Nyelvünk* 7. 7–12. füzet: 244–252.
- Erdei Ferenc 1935b: Nemzedékproblémák egy mezőváros társadalmában. *Magyarságtudomány* 1. 1. 43–49.
- Erdei Ferenc 1936: A mezővárosi társadalom. Makó társadalmi szerkezete. *Válasz* 2. 9. 371–378.
- Erdei Ferenc 1937: *Futóhomok. A Duna-Tiszaköz földje és népe*. Athenaeum Kiadó, Budapest.
- Erdei Ferenc 1938: *Parasztok*. Athenaeum Kiadó, Budapest.
- Erdei Ferenc 1939: *Magyar város*. Athenaeum Kiadó, Budapest.
- Erdei Ferenc 1940: *Magyar falu*. Athenaeum Kiadó, Budapest.
- Erdei Ferenc 1941a: Reformkorszak epilógusa. *Kelet Népe* 7. 6. 1–2.
- Erdei Ferenc 1941b: *A magyar paraszttársadalom*. Franklin Társulat, Budapest.
- Erdei Ferenc 1942: *Magyar tanyák*. Athenaeum Kiadó, Budapest.
- Erdei Ferenc 1943: A magyar társadalom. In: *Szárszó. Az 1943. évi Balatonszárszói Magyar Élet-Tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. Magyar Élet Kiadása, Budapest, 12–36.
- Erdei Ferenc 1976: A magyar társadalom a két háború között I–II. *Valóság* 19. 4. 23–53; 5. 36–58.
- Fülep Lajos [1929] 1984: *A magyarság pusztulása*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Huszár Tibor 2005: *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Illyés Gyula 1933a: Pusztulás. Úti jegyzetek. *Nyugat* 26. 17–18. 189–205.
- Illyés Gyula 1933b: A magyarság pusztulása. *Nyugat* 26. 20. 337–344.
- Illyés Gyula 1934: Magyarok megmentése. *Nyugat* 27. 8. 411–424.
- Illyés Gyula [1936] 1962: *Puszták népe*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- József Attila 1980: *Minden verse és versfordítása*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Mannheim Károly 2000: A nemzedékek problémája. In: Mannheim Károly: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest, 201–253.
- Némédi Dénes 1983: A szociográfia hivatása. A népies szociográfia szereptudatáról. *Világosság* 24. 5. 278–283.
- Némédi Dénes 1984: A népi szociográfia fogadtatása a műfaj hőskorában. *Alföld* 34. 7. 36–50.
- Némédi Dénes 1985: *A népi szociográfia 1930–1938*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Németh László 1992: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I–II*. Püski Kiadó, Budapest.
- Németh László 1999: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. III–IV*. Püski Kiadó, Budapest.
- Németh László [1933a] 1992: Új politika. In: Németh 1992: 547–550.
- Németh László [1933b] 1992: Debreceni Káté. In: Németh 1992: 551–554.
- Németh László [1934a] 1992: A magyar élet antinómiái. In: Németh 1992: 575–596.
- Németh László [1934b] 1992: Egy különítményes vallomása. In: Németh 1992: 568–574.

- Németh László [1935a] 1992: Töredék a reformból. In: Németh 1992: 645–667.
- Németh László [1935b] 1999: Magyarság és Európa. V. Írók a hanyatlásban. In: Németh 1999: 2014–2116.
- Romsics Gergely 2007: Variációk a magyar nemzet és népiség történetére a harmincas években – a német történelmi és politikai gondolkodás kontextusában. *Századvég* 12. 44. 73–104.
- Saad József 1997: A „beteg társadalom” képe a népi gondolkodók társadalomképében. In: Sipos Levente – Tóth Pál Péter (szerk.): *A népi mozgalom és a magyar társadalom. Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából*. Napvilág Kiadó, Budapest, 77–81.
- Szabó A. Ferenc 1997: Illyés Gyula kezdeményezésének kormányzati fogadtatása az egyekérdésben (1933–34). In: Sipos Levente – Tóth Pál Péter (szerk.): *A népi mozgalom és a magyar társadalom. Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából*. Napvilág Kiadó, Budapest, 111–121.
- Szabó Dezső 1989: *Az elsodort falu*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Szabó Dezső 1991: *Az egész látóhatár I–II. Politikai és irodalmi tanulmányok, levelek, iratok*. Püski Kiadó, Budapest.
- Szabó Dezső 2003: *Egyenes úton I–II. Tanulmányok és jegyzetek*. Püski Kiadó, Budapest.
- Szabó Dezső [1923] 1991: A magyar paraszt. In: Szabó 1991: I. 182–200.
- Szabó Dezső [1928] 2003: Ha az alsóbb társadalmi rétegek tudatára ébrednek... In: Szabó 2003: I. 377–383.
- Szabó Dezső [1935] 1991: A magyar középosztály megteremtése. In: Szabó 1991: I. 167–182.
- Szabó Dezső [1936a] 1991: A népképviselő. In: Szabó 1991: I. 118–132.
- Szabó Dezső [1936b] 1991: A magyar paraszt és a magyar kultúra. In: Szabó 1991: I. 201–206.
- Szabó Dezső [1938] 1991: A választójog reformja. In: Szabó 1991: I. 133–148.
- Szabó Zoltán 1934: Társadalomkutatás. *Fiatal Magyarság* 3. 9. 165.
- Szabó Zoltán 1936: *A tardi helyzet*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest.
- Szabó Zoltán 1937: *Cifra nyomorúság: a Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest.
- Szabó Zoltán 1939: *Két pogány közt*. (Magyarok könyvtára 2.) MEFHOSZ, Budapest.
- Tengelyi László 1998: *Élettörténet és sorsesemény*. Atlantisz Kiadó, Budapest.